

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-cı (iyun 2010) və 287-ci (iyul 2010) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkiləşməsi ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Mif, tarix və ədəbiyyat

Qədim insanların qeyri-maddi yaradıcı fəaliyyətinin mərkəzində mif yaradıcılığı dayanırdı. Ən qədim dövr fantaziyaların gerçəkliklə bərabər yaşadığı dövr kimi xarakterizə oluna bilər; bu, ən azı mif yaradıcılığı baxımından belədir. Mifologiya dinin, tarixin, ədəbiyyatın, fəlsəfənin əsasında dayanır, onların ilkin şəklidir. Mif və əfsanələrin cəmiyyətdə böyük gücə malik olduğu dövrlər arxada qalsa da, çağdaş zamanımız da mifsiz və əfsanəsiz deyil. Miflər və əfsanələr insan təbiətini, insanın xəyal, arzu və niyyətlərini, bəşər tarixini anlamağa kömək edir.

Mifologiya zaman və məkandan məhrumdur ("çox-çox zaman əvvəl, çox qədimlərdə... biri var idi, biri yox idi..."). Uşağın zaman haqqında anlayışına fikir verək - keçmiş indiki zamandan əvvəli bildirən "dünən" və ya "onda" kimi kəlmələrlə ifadə edilir. Bu, qədim insanların keçmiş duyğusuna, keçmiş fəlsəfəsinə işıq tutur, keçmiş duyğusundakı və ölçüsündəki qeyri-müəyyənliyə işarədir. Tarixdə isə zaman və məkan müəyyənləşir.

"Tarix mənəviyyətə xidmət etməlidir və bu mənada sağlam, yaradıcı həyat üçün mif və illuziyalar vacibdir" - Nietschenin bu fikri bizə tanışdır. Əslində isə, Nietzsche'nin tarixçilərə verdiyi mif yaratma missiyasını yazıçılara vermək, yəqin ki, daha düzgün olardı... Voltaire (1694-1778) hər cür şifahi məlumatın, mif və əfsanələrin tarixi qaynaqlar sırasından tamamilə silinməsinə tələb edirdi.

Lakin Hesiod demişkən, "miflərin ecazkar sözlərində həqiqət işığı parlayır". Miflərin geoloji tarix haqqında müəyyən məlumat daşdığı, miflərin elmi baxımdan etibarlı tarixi qaynaq olduğunu iddia edənlər də var.¹ Platona görə, yunanların Faeton əfsanəsi gerçək hadisələri, yəni səma cisminin öz yolundan çıxaraq yer üzünü böyük yanğına bürüdüyünü əks etdirir. Tədqiqatçılar çox dərində gedərək, Faetonun qəbrini tapdıqlarını bəyan edirlər (Baltik sahillərində). Minos hökmdarlığının məhvini təxminən [-1500] -[-1400]-cü illər arasında Krit adası və onun ətrafındakı arxipelaqda baş verən dəhşətli Santorin vulkan püskürməsi ilə əlaqələndirirlər. Bibliya əhvalatları arasında da geoloji

¹Л. Д. Мирошников. Человек в мире геологических стихий. «Недра», 1989, с. 99-122

tarix mövcuddur, o cümlədən Apokalipsis, yəni əhdi-cədidəki “vəhy”; Fələstindəki Sodom (Sə-dum) və Qomorra (Əmurə) şəhərlərinin “Varlıq” kitabında təsvir olunan məhvi; ümumdünya tufanı - bu, əslində Utnapişti və onun ailəsi haqqında Şumer-Babil əfsanəsinin təkrarıdır.

Tədqiqatçılar miflərin geoloji tarixə işıq saçdı-ğını və tərsinə, geoloji araşdırmaların uyğun miflərin tarixi məzmununu, o cümlədən nə vaxta aid olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək etdiyini söyləyirlər.²

Mifologiya - rəşional şərh edilə bildiyi halda - xalqın, etnosun sosial quruluşu, iqtisadi və siyasi həyatına aid işarələrlə doludur. Mifologiya təbiətin sirlərini anlamağa çalışan insanın bu barədə qeyri-elmi, müəyyən mənada poetik düşüncələri və şərhidir. Bu yolda totemizm, hər əşyanın ruha malik olması, allahlara müraciət və digər üsullar tətbiq olunmuşdur. Allahların özləri də təbiət hadisələri ilə qovuşdurulmuş, eyniləşdirilmişlər – yer, göy, su, Günəş, Ay, ulduzlara sitayiş edilmişdir. Get-gedə mifologiyada insan ünsürləri güclənməyə başlamış, təbiət hadisələri, canlı və cansız düşmən qüvvələrlə, hətta allahlarla vuruşan qəhrəmanlar, fəvqəl-insanlar vəsf olunmağa başlanılmışdır. Allahlar insanabənzər, fəvqəl-insanlar isə allahlarabənzər şəkil almışlar. Bu, qəhrəmanlar dövrünə keçidin başlanması əlamətləridir.

Qəhrəmanlar və eposlar dövründə insanlar ön plana çıxır; lakin xalq heç nə həll etməyən kütlədir, savaşıların nəticəsi yalnız qəhrəmanların əlindədir. Qəhrəman çox zaman asanlıqla böyük ordunun öhdəsindən gəlir, onu dağıdır, ciddi döyüşlər yalnız qəhrəmanların arasında baş verir.

Ümumiyyətlə miflərin şərh, təfsiri, yozumu, izahı çox qarma-qarışıq və mübahisəli məsələdir. Bu məsələyə linqvistik, ədəbi, dini, fəlsəfi, psixoloji, tarixi, sosioloji, geoloji, ... baxışlar, yanaşmalar inkişaf etdirilmiş, ağılabatan və geniş fantaziyaların məhsulu olan şərhlər, bir-birini inkar edən məktəblər, nəzəriyyələr meydana atılmış, bu işlər hal-hazırda da davam edir.

Miflərin bizə gəlib çatması əsasən onların yazıya alınması ilə bağlıdır (əslində ədəbiyyat özü yazıyaalmadan başlayır!). Miflərin qədim dövrlərdən günümüzdə qədər davam alan qeydiyyata keçmələri, yazıya alınmaları zamanı, yəqin ki, “təmizləmələr” az olmayıb. Miflərin yazıya alındığı zaman dini, siyasi-ideoloji, patriotik düşüncələrin təsiri altında dəyişmə və saxtalaşdırmalara məruz qalması da, miflərin tarixiləşdirilməsinə cəhd edilməsi də mümkündür və məlumdur. Miflərin şərhində, o cümlədən tarixi qaynaq kimi tədqiqində bu məqam nəzərə alınmalıdır. Bu qəbildən əməliyyatlara misal olaraq “Kitabi-Dədə-Qorqud”da dini, “Koroğlu”da

dövlətçilik və ya ideologiya motivlərinin təsiri, Çin miflərində sonralar Konfutsi ənənələrinə uyğunlaşdırma aparılmasını göstərmək olar. Türkiyədə və Azərbaycanca yazıya alınmış “Koroğlu” dastanlarının müqayisəsi, psixoloji və ideoloji fərqlər dövlət ideologiyasının təsirinə bariz nümunədir. Həmin dastanın eyni coğrafi məkanda, amma müxtəlif dövrlərdə yazıya alınarkən müxtəlif və fərqli şəkillər alması da maraqlı məsələdir.

Mif və eposlarda tarixi həqiqət ön planda deyil, aydın görünür, tarix maraqlı və əyləncəli əfsanənin içində gizlənilib. Miflərdə və ən qədim dövrün ədəbiyyatında fəvqəlgüvvələr, allahlar, şeytanlar, möcüzələr və sadəcə insanlar müxtəlif dərəcədə yer tuturlar, gah allahlar və digər fəvqəlgüclər mərkəzdə durur, gah insanlar meydana çıxır və bunlar bir-biri ilə təmasda olurlar. “Avesta”da insan çox az yer tutur, əsər, demək olar ki, allahlara həsr olunub. Yunan mifologiyasında insanlar və allahlar bir-birinə qarışmış vəziyyətdədir. Türk mif və əfsanələrində, dastanlarında mərkəzdə insan dayanır. Onu da deyək ki, zaman axarı boyunca bir xalqın mif və əfsanələri bu baxımdan müxtəlif çalarlar ala bilər.

“Bibliya”nın (yunanca “kitablar”) böyük hissəsi yəhudi tayfalarının, İsrailin və İudeyanın mifik və əfsanəvi tarixindən bəhs edir. Yəhudi Bibliyası (Yaxve adlı allahla yəhudilər arasında qədim saziş, yəni Əhdi-ətiq) xristianların Bibliyasına da daxil edilmişdir. Yunanca yazılmış yeni hissə isə İsa (Allah və insan) ilə ona iman gətirənlər arasında yeni sazişdir, “Əhdi-cədid”dir; İncil (Yevangeliya) də buna daxildir.

Bibliya müxtəlif millətlərin və müxtəlif dövrlərin mif və əfsanələri, adət-ənənləri toplusudur; burada hüquqi və dini-etik qanun-qaydalar da mühüm yer tutur. Militarist ruh, amansızlıq, dini dözümsüzlük də aydın görünür. İsrail sözü “allah vuruşu” kimi izah edilir. Gerçək hadisələr insan fantaziyasının içində bişirilib fərqli şəkil alıb. Bibliya həm də tarixi sənəddir, lakin mif və əfsanələr içində başqa şəkil almış, gizlənməmiş bu tarixi aşkara çıxarmaq asan deyil; digər qaynaqlarla qarşılaşdırmaq, arxeoloji tapıntı-lara əsaslanmaq lazım gəlir.

Ümumiyyətlə, mif və əfsanələrdə gizlənən tarixi həqiqət digər yazılı abidələr və arxeoloji dəlillər vasitəsilə aşkara çıxarılır. “Qılqameş” dastanının və digər şumer epik-poetik rəvayətlərinin əfsanəvi qəhrəmanı Qılqameşin tarixi şəxs olduğu və ya Homerin “İliada” və “Odyssey”-sı ilə səsləşən tarixi gerçəkliklər bu cür tapılır, sübut olunur.

²Л. Д. Мирошников. Человек в мире геологических стихий. «Недра», 1989, с. 122

Bədii əsərlər tarixlə ən sıx əlaqəsi olan yaradıcılıq sahəsidir. Yazıçı öz dövründən əvvəlki dövrlərə aid yazdığı tarixi roman, povest, hekayə, poema və dramalarda o keçmiş, o dövrün tarixini, adı və görkəmli insanları, məişəti və düşüncə tərzini verməyə çalışır, şərh edir, onları quru və darıxdırıcı şəkildə deyil, gözəl, bədii-estetik donda ortaya çıxarmağa can atır. “Tarixi roman” keçmişin, tarixin fonunda insan həyatı və cəmiyyətin təhlilidir. Burada tarix müəyyən dərəcədə təhrif oluna bilər, müəllifin planına və fantaziyasına uyğunlaşdırılır. Burada məqsəd tarix yazmaq deyil, o tarixdəki insanların düşüncəsini, hiss-həyəcanlarını, kimliyini təsvir etməkdir. Və bu yolda tarixi keçmişlə bu gün arasında körpü salınır, tarixin bu günə qədər davam etdiyi, o zamankı insanla bugünkü insanın çox yaxın olduğu məlum olur.

Digər tərəfdən, öz dövrünü, zamanəsinin yaxşı və nöqsan cəhətlərini, sevindirici və əzabverici tərəflərini, ümumiyyətlə, gözəl bildiyi öz yaşadığı zamanı təsvir edən yazıçı gələcək nəsillər üçün tək bədii əsər deyil, həmçinin insanların nə düşündüyünü, cəmiyyətdə hansı əxlaq və mənəviyyatın hökm sürdüyünü göstərən, özəl həyatı təsvir edən tarixi əsər yaradır. Gələcəyin tarixçisi həmin yazıçının yaşadığı dövrün tarixini yazarkən bu yazıçı qədər dərin və həssas ola bilməyəcək və ya o keçmiş dövrün tarixçisində bu “insani tarixi” tapmayacaq.

Balzac

Balzac`ın (1799-1850) bu barədə fikri yerinə düşür: “qüsurlar və yaxşıqların siyahısını tərtib edərkən, xarakterləri təsvir edərkən, Cəmiyyətin (*fransız cəmiyyətinin*-H.İ.) həyatında ən baş hadisələri seçib ayırarkən, çoxsaylı yekcins, oxşar xarakterlərin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini birləşdirmək yolu ilə tiplər yaradarkən, mümkündür ki, mənə tarixçilərin unuduğu bir tarixi - xüsusiyyətlər, adətlər, əxlaqlar tarixini yazmaq müəssər olacaq”.³

George Sand

George Sand (1804-1876) Balzac`a münasibətdə “onun sayəsində bizim dövrümüzü gələcəkdə bütün digər dövrlərdən daha yaxşı biləcəklər” deyirdi. Balzac`ın “mənəim daha çox romancı deyil, tarixçi olduğumu anlamağa başlayırlar” fikrini şərh edərkən, cəmiyyət içində özəl

həyatın tarixini yazmağın vacibliyini ortaya qoyması ilə yanaşı bir cəhətə də fikir vermək vacibdir; Balzac`ın dövründə əvvəlki zamanın roman anlayışı, yəni əyləncəli, yüksək fəlsəfi-ictimai dəyəri olmayan bədii əsər anlayışı hələ tam yox olmamışdı.⁴ Balzac, eyni zamanda, yazıçı sərbəstliyinin gücünü də qeyd edir: “Mən tarixçidən daha yaxşı (əlavəli) vəziyyətdəyəm, mən daha az adam (sərbəstəm)”.

Keçmiş zamanlarda böyük, dahi yazıçı və şairlərin yaratdığı bədii əsərlər öz zamanının səciyyəvi cəhətlərini dərinləndirən əks etdirdikləri üçün dövrün tarixi, məişəti, mənəvi dəyərləri haqqında əvəzsiz məlumatlar verir. Siyasi tarix və ya arxeologiya bunu əvəz edə bilmir.

V.O. Klyuçevskiy (1841-1911) Puşkinin yazdığı hər şeyin tarixi sənəd olduğunu, çoxsaylı əsərlərinin o dövrün poetik salnaməsi olduğunu qeyd edir. O, xüsusi məharətlə, Puşkinin əsərlərində avropalı kimi doğulmamış, avropalı olmadan böyümüş, amma mütləq avropalı olmağı vəzifə, borc bilən rus adamının dəqiq surətinin yaradıldığını təhlil edir (Yevqeni Onegin, “Dubrovskiy”də Troyekurov və Vereyskiy və s.). “Avropada onu avropasayağı paltar geymiş tatar hesab edir, özünükülərin gözündə isə, o, Rusiyada doğulmuş fransız kimi görünürdü”.⁵

V.O. Klyuçevskiy

İnsani hisslər qamması, insanı təbiətə və cəmiyyətə bağlayan tellər, münasibətlər spektri anlaşılmasından ciddi bəşər tarixi yazmaq mümkün deyil. Sadəcə insanlar bir çox hallarda görkəmlilərdən daha tarixi şəxslər, onlarsız tarix laldır. Lermontova görə “insan ruhunun tarixi, qoy lap xırda ruh olsun, bəlkə də bütün bir xalqın tarixindən maraqlı və faydalıdır” (“Zəmanəmizin qəhrəmanı”)

Lev Tolstoyun (1828-1910) fikri də maraqlıdır: Hər tarixi faktı insancasına izah etmək gərəkdir (1853-cü il gündəliyindən).

Lakin bədii ədəbiyyatın, o cümlədən tarixi romanların fərqli, çox mühüm bir xüsusiyyəti barədə çox açıq şəkildə söhbət açmaq lazımdır. Hər bədii əsər (o cümlədən tarixi bədii əsər) əslində gözəl yalanlar, uydurulmuş hadisə və insan

Lev Tolstoy

³Бальзак О. Собрание сочинений в 24-х томах. Москва, 1960, т.1, с. 26

⁴Резник.Р. Бальзак и его роман «Утраченные иллюзии». Библиотека всемирной литературы. Москва, 1973

⁵Ключевский В.О. Исторические портреты. «Правда», Москва, 1991

surətləri məcmusudur. Lakin bu yalanlar gözəl qoyulmuş və işlənmiş mövzu, ideya və insan xarakterləri, meyllər və ehtiraslar ilə zəngin olduqca, doğru tarixi fona söykəndikcə, fəlsəfi və psixoloji dərinliklərə apara bildikcə həyata yaxın olur, əslində olmuş hadisə və insanların modeli şəklini alır, oxucuya təsir edir, onu düşündürür. Fəlsəfi, psixoloji və poetik gücü olmayan tarixi romanların ən azı bir qismi adi və tarixi yalanlar söyləməklə gözəlliyə ləkə salır, adi nəqlə çevrilir.

Nəsr şəklində yazı poeziyadan xeyli cavandır (əsasən bədii və tarixi əsərlərdən söhbət gedir). Nəsrin artması və inkişafı qədim dövrün sonunda baş verdi (hər bölgənin öz qədim dövrü nəzərdə tutulur). Yunanlarda da, çinlilərdə də nəsrin ilk nümunələri, əsasən tarixyazarlıqla bağlıdır; birincilərdə Platon, ikincilərdə Ssu-ma Ch`ien (Sima Qian) ilk böyük hesab oluna bilər. Hər halda, əvvəlki mütəfəkkirlərdən çox az yazı, əsasən fraqmentlər qalıb.

Dastanlar, nağıllar kitabdan və ya hər hansı yazıdan oxumaq üçün deyil, danışmaq, mahnılarla və/və ya musiqi ilə ifa etmək üçün nəzərdə tutulurdu. Rəsonal düşüncənin artması nəsrin meydana çıxması və güclənməsinə gətirib çıxardı. Rəsonal olmaq emosiyalara müqavimət göstərərək düşünmək deməkdir!

Nəsr danışq dili kimi poeziyadan əvvəl yaranısa da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bədii ədəbiyyat nümunəsi baxımından poeziya nəsrədən çox qədimdir. Düşüncənin, mühakimənin, məntiqin ortaya çıxardığı, daha sadə və daha dəqiq ifadə vasitəsi tələbi ilə bağlı olan nəsr bir tərəfdən hekayəçilik və tarix, digər tərəfdən fəlsəfi və elmi əsərlərdə böyük üstünlük qazandı (hərçənd ki, poetik ənənə bu sonuncuda da xeyli iz buraxıb, məsələn, Hesiod, Lukretsi,...). Bu elmi-tarixi-fəlsəfi nəsr əsərlərinin müəllifləri bədii ifadə vasitələrindən mümkün qədər yaradıcı istifadə etməklə öz əsərlərini canlı, oxunaqlı, maraqlı etməyə çalışırdılar. Dialektikanın atası sayılan və ilk dəfə özünü filosof (müdrikliyi sevən) adlandıran **Heraklit** in ([-6]-cı əsrin sonları və [-5]-ci əsrin əvvəlləri) bizə gəlib çatmış fraqmentləri tək orijinal fikir baxımından deyil, ilk nəsr nümunələrinə misal kimi bədii gözəlliyi ilə də heyran

Heraklit

edir. “Eyni çaya iki dəfə girmək mümkün deyil”, yəni əvvəlki sular axıb gedib, insan hər dəfə yeni çaya girir, “hər şey axır, heç nə bir vəziyyətdə qalmır” (Heraklitdən sonra gələnlər bu sonuncu ifadənin ona aid olduğunu deyirlər). “Müharibə hər şeyin atası, hökmdarıdır; o, bəzilərini allaha çevirir, digərlərini insana, bəzilərini qul, digərlərini azad edir”. Burada antik dövrün intellekt və bədii güc dühasına,

rəngarəngliyinə heyranlığı ifadə edərək Herakliti ələ salan müasiri Epicharmus`un sözünü gətirməkdən özümüzü saxlaya bilmirik: borclu olan borc verənə ödənişdən, yəni borcunu qaytarmaqdan imtina edir, çünki borc aldığı adam artıq yoxdur (hər şey dəyişdiyi kimi borc verən adam da indi həmin adam deyil...).

Platon fəlsəfi ədəbiyyatla bədii ədəbiyyatın üzvi sintezi sahəsində klassikdir. Qədim dövrün nəsr bədii ədəbiyyatın inkişafında mühüm mərhələ oldu. Yeni, böyük atılış qərbdə, Avropada baş verdi.

Tarixi mövzuda bədii əsərin inkişafı hər şeydən əvvəl müsəlman şərqinin iki böyük şairinə borcludur: Firdovsi və Nizami Gəncəvi. Orta fars dilində yazıya alınmış “Xvatay-namak”ın (hökmdarlar haqqında kitab, şahlar kitabı) ancaq ərəbcəyə tərcümədə bir hissəsi qalıb. Firdovsinin bundan geniş istifadə etdiyi qəbul olunub. “Pançatandra”nın orta fars dilinə tərcüməsi – “Kalilak və Dimnak” da ərəbcəyə tərcümə olunduqdan sonra dünya şöhrəti qazandı.

Firdovsinin (?940 – ?1040) “Şahnamə”si orta əsrlər İslam dövrünün ilk möhtəşəm mifoloji-tarixi-bədii kitabı sayılır. Şahnamənin son variantını Firdovsi 1010-cu ildə Sultan Mahmuda (Qəznəvi) təqdim etdi; əsərin əvvəlinə Sultanı tərifləyən və əsərin ona həsr edildiyini bildiren fəsil əlavə etməyi də, təbii ki, unutmadı. Firdovsi kitabı bitirəndən sonra iyirmi ilə yaxın onun əməyini layiqincə qiymətləndirəcək və mükafatını verəcək hökmdar axtardığını yazır. Rəvayətə görə, Sultan Mahmud bu poetik hədiyyəni qəbul etmədi. Mümkündür ki, “Şahnamə”dəki ərəb xilafətinə nifrət və islamöncəsi İrana böyük rəğbət onun xoşuna gəlməmişdi (bu səbəblərdən ən azı biri ola bilər).

Firdovsi

“Şahnamə”ni mövzu cəhətdən üç hissəyə bölmək qəbul olunub: bunları şərti olaraq mifoloji, qəhrəmanlıq və tarixi hissələr adlandırmaq olar. Mifoloji dövrü təmsil edən ilk şahlar insanlara kəndsəlmani, od və dəmiri, əkinçilik və heyvandarlığı, yazını, məişəti, qayda-qanunları bəxş etdilər. Mifoloji qızıl dövrün şahı zəngin Cəmşid, zalım Zöhhak, onu taxtdan salan dəmirçi Gavə və İran-Turan savaşlarının birinci raundu – “Şahnamə”nin bu hissəsi İran və İranətrafi ədəbiyyatda dərin iz buraxdı. Yunan mifologiyasında allahların gördüyü işi “Şahnamə”də əfsanəvi şahlar görür. İkinci- qəhrəmanlıq dövrünün baş qəhrəmanı İran mifologiyası və mədəniyyətində böyük yer tutan Zal oğlu Rüstəmdir. Öz oğlu Söhrabı bilmədən öldürən Rüstəm əslində faciəvi bir pəhləvandır; o,

həm xeyirxah Cəmşidin, həm zalım Zöhhakın soyundandır. İran şahzadəsi Siyavuşun Turan hökmdarı Əfrasiyabın qızı ilə evliliyindən olan Keyxosrov İran-Turan əlaqələrini daha da dramatikləşdirir, gözlənilməyən əksinə olaraq onu daha qanlı şəkllə salır. Üçüncü-tarixi hissə Zərdüştlüyün yayılması, İran-Turan savaşlarının yeni mərhələsi, Əhəmənilər dövrü, Dara, Makedoniyalı İskəndər (Aleksandrın ərəb deyilişi: əl - İskander) ətrafında cərəyan edən hadisələr yarıməfsanəvi, yarım-tarixi xarakter daşıyır. Şahnamənin Sasanilər dövrünə (226-651) həsr olunan hissəsi tarix baxımından da qiymətlidir; tarixçilər əsərin bu hissəsinə çox vacib tarixi qaynaq kimi baxırlar. Məsələn, bir sıra məsələlərdə Ətəbəri ilə yaxınlıq müşahidə olunur. Bəhram-gur, Ənuşirəvan, Xosrov Pərviz, Məzdək, Bəhram Çubin bu hissənin əsas personajlarıdır. Əfsanəvi və tarixi keçmiş romantikləşdirən şair Sasanilərin çöküşünü böyük ürək ağrısı ilə təsvir edərkən, ərəblərin gəlişini nifrətlə damğalayır.

Təbii ki, “Şahnamə”, hər şeydən əvvəl, poetik əsərdir, dastandır. Burada tarixi təhriflərə də çox rast gəlinir (məsələn, İran-Bizans savaşlarının təsvirində). Əsərdə baş verən hadisə və faktlar, şair özü demişkən, külli miqdarda qaynaqlar içindən seçilib işlənmişdir (onların bir çoxu günümüzdə gəlib çatmayıb). Məsələn, Makedoniyalı İskəndər haqqında yazarkən Firdovsinin də, Nizaminin də Psevdo - Kallisfendən xəbərdar olduğu bilinir (Kallisfen İskəndərin həkimi olub; guya Kallisfenin müəllifi olduğu İskəndər haqqında xalq romanı ona məxsus deyil; Psevdo-Kallisfen adı buradan yararlıb).

Nizami Gəncəvi

Nizaminin “Xəmsə”si, nəzmlə yazılmış poetik-tarixi romanlardan, beş məşhur poemadan ibarətdir. Geniş dünyagörüşünə sahib şair-filosof Nizami qədim yunan, yəhudi və xristian tarix və fəlsəfəsindən istifadə etmiş, hind fəlsəfəsi və orta əsr müsəlman şair, tarixçi və filosoflarının əsər və təlimlərini mənimsəmiş, onlara münasibət bildir-

mişdir.

“İskəndərnamə”də Nizami qədim tarixə nəzər salmaqla yanaşı öz ideallarını da verməyə çalışmış, əslində tarixi öz fikrinə, planına uyğunlaşdırmış, o cümlədən xeyli anaxronizmlərə yol vermişdir. İskəndəri olduğu kimi, yəni Makedoniya hökmdarı Filippin oğlu olaraq verir (Firdovsi onu İrana bağlamış, İran taxt-tacının varisi etmişdi). Müxtəlif dövrlərdə, yüzilliklərdə yaşayan filosofların bir ye-

rə, bir məclisə toplanması, rusların Makedoniyalı İskəndər dövründə Azərbaycana, Şirvana hücum etmələri (əslində, bu, 10-cu əsrdə baş verib), Makedoniyalı İskəndərin ruslarla savaşı, türklərlə görüşü və onlara çadranı təbliğ etməsi, Kəbəni ziyarət etməsi anaxronizmlərə misaldır. Əlbəttə ki, Nizami bunları bilə-bilə etmişdi:

“Qabağa qaçmağı və yaxud geri qalmağı
nəqsən tutma,
(Dastan) yazan bundan qaçma bilməz”.

Nizami öz zamanının və ya ona nisbətən yaxın zamanların mühüm məsələlərini ortaya qoymuş, İsgəndəri ideal, müdrik, ədalətli hökmdar kimi təqdim etmiş, həmin məsələləri onun əli ilə həll etməyə çalışmışdı. Tarixi anaxronizmlər əslində tarixi-bədii əsər müəllifinin əlində bir ifadə vasitəsinə çevrilir.

Bu iki böyük şairi müqayisə etsək, Firdovsi daha çox tarixçi-şair, Nizami isə məhəbbət şairi, lirik və filosof-şairdir. Firdovsi və Nizaminin yaratdıqları xarakterlər (məsələn, İskəndər) və təbliğ etdikləri ictimai münasibətlər bir-birindən çox, köklü dərəcədə fərqlidir. E. Bertelsə görə, Firdovsinin üzü bərpə etmək istədiyi keçmişə doğru yönəlmişdir. Nizami öz dövrü zəminində durur, üzü isə gələcəyə doğru yönəlmişdir. O, sevdiyi bəşəriyyət üçün daha yaxşı gələcək arayır⁶.

Zaman göstərdi ki, Firdovsinin “Şahnamə”si deyil, Nizaminin “Xəmsə”si gələcək şərq və qərb ədəbiyyatının modeli oldu. Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325), Əbdürrəhman Cami (1414-1492), Əlişir Nəvai (1444-1501) kimi böyük şairlər məhz Nizaminin yolu ilə getdilər, Nizami üslubunda beş (xəmsə) və ya daha çox poemalar silsiləsi yaratdılar. Məhəmməd Füzuli və digər şairlər Nizaminin ayrı-ayrı poemalarına bənzər əsərlər yaratdılar (“Leyli və Məcnun” kimi).

Şekspir də öz tarixi dramlarında anaxronizmə yol vermişdir (məsələn, Hamletin dövründə Wittenberg universitetindən bəhs etmişdir)

Yaxşı tarixi roman birinci növbədə bədii əsərdir, ədəbiyyat növüdür, sonra isə poetik tarixdir. Tarixi romanların əksinə olanlar tarixi hadisələrin təsvirində qeyri-dəqiqiyyəti, tarixi hadisələrin müəllif təxəyyülündən gələn insanlarla süni birləşdirilməsini gerçək tarixin təhrif və təftişini kimi qəbul edirlər. Lakin bir çox tarixi romanlarda müəllif dövrün, həyatın geniş epik lövhəsini yaratmağa nail olub. “Tarixi roman sanki bir elm kimi tarixin sənətlə qovuşduğu nöqtədir, tarixi tamamlayır, onun o biri tərəfidir”

⁶Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Составитель Рустам Алиев. “Язычы”, Баку, 1981.

Walter Scott

(Belinskiy Walter Scott'un yaradıcılığı haqqında).

Walter Scott (1771-1832) Şotlandiya, İngiltərə və ümumavropa tarixinə aid romanlar müəllifidir. O, Şotlandiya halında daha yaxın tarixə müraciət etmişdi və bu, sanki yaddaşlarda, çağdaş həyatda olanlarla səsleşirdi. O, tarixə romantik baxışı ilə,

tarixi romantikləşdirməklə tarixə həvəs oyadırdı. Tarixçilərdə tarixi daha maraqlı yazmaq fikrini gücləndirirdi. W.Scottun ədəbi proseslərə deyil, tarixi fikrə daha çox təsir etdiyi söylenebilir.⁷ Lakin Avropada və ABŞ-da W.Scott'un əsərləri əsasında yazılmış və tamaşaya qoyulmuş külli miqdarda pyes, opera və baletlər onun mədəniyyətə birbaşa və güclü təsir etdiyini göstərmirmi?!

İngiltərə, Fransa, Almaniya, Rusiya və ABŞ-da romantik məktəbə məxsus tarixçilər onun "Waverley novels", "Rob Roy", "Ivanhoe", "Quentin Durward" kimi əsərlərindən ilham almış və ideyalar, hətta elmi-tarixi tədqiqat mövzuları seçib götürmüşdülər. W.Scott tarixi mənzərəyə ümumi və obyektiv nəzər salmağa çalışır, müəllif olaraq tərəf tutmaması ilə fərqlənirdi. O, yerli kolorit, paltar, məişət xırdaçlıqlarına diqqəti ilə də tarixiliyi gücləndirirdi. Balzac'ın fikri də maraqlıdır: "W.Scott romanı tarixin fəlsəfəsi səviyyəsinə (dərəcəsinə) qaldırdı".

Lakin, W.Scott'un tarixi romanlarında uydurmalar və anaxronizmlərə də kifayət qədər rast gəlinir. Bunlar tarixin daha əvvəl, daha qədim dövrünə aid əsərlərində daha da artır. Təbii ki, o, bunları biləbilə edirdi, hadisələri bir-birinə qarışdırır, müxtəlif kombinasiyalar qururdu. Onun məqsədi tarixi dramatikləşdirmək, bir sıra hallarda əfsanəni fakta qurban verməməklə əsəri maraqlı etməkdə (o özü, əsərlərinin girişində və digər yazılarında bu fikrə toxunub). Onun fikrincə, müəllif keçmiş tarixi zamana yaşadığı çağdaş dövrün gözü ilə baxmalıdır. W.Scott'u Şekspirin davamçısı kimi görənlər, onu "romanın Şekspiri" adlandıranlar da vardı (W.Scott'un buna cavabı qısa və sadə idi: "...mən onun ayaqqabısındakı qaytanları bağlamağa layiq deyiləm"). Romantizm dövründə peşəkar tarixçilər W.Scott'u tarixin dostu və təbliğatçısı, tarixçilərin ilham qaynağı hesab edirdilər. Zaman dəyişdi, fikir və münasibət də dəyişdi. Pozitivist tarixçilər tarixi romanların tarixlə uyuşmadığını, tarixə zidd olduğunu, ziyanlı olduğunu irəli sürdülər. Bu işdə tarixçilər tək deyildi; W.Scott'un yalançı kübar, cəngavər namusu haqqında yaratdığı illuziyaların tək ədəbiyyat üçün deyil, hətta cəmiyyət üçün ziyankar ol-

duğunu deyənlər meydana çıxdı (M.Twain).

Burada, tarixi mövzuda yazan bir sıra yazıçı və şairləri yada salmaq təbii görünür (mövzumuzdan uzaqlaşmamaq üçün xüsusi təhlil etmədən).

Merimee (1803-1870) "IX Karlın hökmdarlığı xronikası" (1829) əsərində nümayiş etdirdiyi tərəfsizlik və daha yığcam nəql üsulu ilə W.Scott'dan fərqlidir. Katoliklərin quqenotlarla dini savaşına həsr olunan bu əsərin mərkəzində 1572-ci ilin 24 avqust günü hadisələri dayanır. **Victor Hugo** nun (1802-1885) "93-cü il", "Səfillər", "Notr-Damlı qozbel" (Paris Notr-Dam) kimi tarixi mövzuda əsərlərində və ümumiyyətlə, bütün yaradıcılığında təzadlar və istisna təşkil edən hadisələr əsas yer tutur. O, hadisə və xarakterlərin müəyyən keyfiyyətlərinin hədsiz dərəcədə gücləndirilməsi, qatılaşdırılması - qrotesklər üsulunun qüdrətli ustasıdır ("qrotesk" sözü Hüqonun kəşfi-dir!).

J.Fenimore Cooper (1789-1851) xüsusilə Amerika hindiləri və müxtəlif ləqəblər altında tanınan ovçu Natti Bumpo haqqında beş romantik kitabı ilə tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərlər qalereyasını zənginləşdirmişdir. Tarixi mövzuda bədii əsərlər yazan **Mark Twain** (1835-1910) ("Şahzadə və dilənçi", "Kral Arturun sarayında yankilər", "Janna d'Ark") G.Flaubert, W.Thackeray, Virginia Woolf, Feuchtwanger, M.Şoloxov, A.Tolstoy, Umberto Eko, Patrick Süskind və bir çox digər yazıçıların metodu və xüsusiyyətləri haqqında burada söhbət açmırıq. Ruslardan **Puşkin** "Kapitan qızı" əsərində tərəfsiz və yığcam nəql üsulu nümayiş etdirsə də, W.Scott'dan təsirlənib, ona bənzərliyi çoxdur. Qoqolun poetik gücə malik "Taras Bulba"sı, Tolstoyun "Hərb və sülh" və "Hacı Murad" tarixi-bədii əsərləri məşhurdur. Azərbaycan ədəbiyyatında Y.V. Çəmənzəminlinin "Qan içində" və "Qızlar bulağı", M.S. Ordubadinin "Qılınc və qələm" və Dumanlı Təbriz", M.İbrahimovun "Gələcək gün", İ.Şıxlının "Dəli Kür", P.Makulunun "Səttarxan", S. Vurğunun dramları (xüsusilə sonuncu halda tarixilik deyil, bədii dəyər və gözəllik, poetik güc əsas götürülüb)

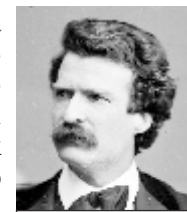
P. Merimee

Victor Hugo

J.Fenimore Cooper

Mark Twain

⁷A. Долинин. История, одетая в роман. «Книга», Москва, 1988).

qeyd edilə bilər.

Bir tərəfdən ali mədəniyyət, digər tərəfdən populyar, kütləvi mədəniyyət təzahürü olan tarixi-bədii əsərləri bir-birindən ayırmaq lazımdır. Tarixi fonda yazılmış bədii əsərdə ədəbiyyat tarixi üstələsə yaxşıdır?! Tarixi roman və tarixi süjetə malik roman anlayışları bir-birindən fərqləndirilməlidir?! Tarix və macəranı birləşdirən (tarix macərələri üçün bir fondur) yazıçılar: A.Düma (ata), Fenimore Cooper, Mayne Reid, J.Verne, A.Conan Doyle, Louis Boussenard sadə, sadələş, sürətli, maraqlı, cəzbedici nəql üsulu ilə oxucuların sevimli oldular. Zaman keçdikcə, dəyərlər sistemi və cəmiyyətin ruhu dəyişdikcə bu əsərlər... uşaq ədəbiyyatına çevrildi. Əyləncəli ədəbiyyat ədəbi prosesin ucqar əyalətində cüzi (sayca deyil, bədii-estetik dəyərinə görə) yer tutur.

Tarixə çox meylli olan bəzi yazıçı və şairlər xalis tarixə aid elmi əsərlər də yazmışlar. W.Scott ("Şotlandiya tarixi", "Napoleon Bonapartın həyatı"), Puşkin ("Puşqəvin tarixi", "1-ci Pyotrun tarixi"), Merimee (Rusiya və Ukrayna tarixi), Herbert Wells (Dünya tarixi) peşəkar tarixçiliyə meylli mütəfəkkirlərdir.

Plutarch

Washington Irving

Romain Rolland

S.Zweig

Tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərlər sırasında tarixə düşmüş böyük insanların epik-bədii bioqrafiyası janrı qədimdə yarandı, yeni dövrdə isə get-gedə daha böyük yer tutmağa başladı. **Plutarch** (?45-?127) "Müqayisəli həyat tarixçələri" əsərində tarixlə bədii ədəbiyyatın gözəl sintezinə nail oldu, bədii və ya bədiiləşdirilmiş tərcümeyi-hal janrının əsasını qoydu. Görkəmli yunanların və romalı insanların müqayisədə verildiyi bu əsər ağıllı, maraqlı, bilik verən qaynaq kimi intellektualların və ziyalıların müəyyən mənada icbari oxusuna çevrilə bilməmişdi. **Washington Irving** (1783-1859) Christopher Columbus, George Washington, Məhəmməd (peyğəmbər) və digər tarixi şəxslər haqqında tarixi roman səpgisində bədii bioqrafiyalar müəllifi kimi janrın inkişafına gözəl töhfələr verdi. **Romain Rolland** (1866-1944) ("Bethovenin həyatı", "Mikelandelonun həyatı", "Tolstoyun həyatı", "Mahatma Qandi", "Handel", "Keçmiş musiqçilər" və digər gözəl və geniş həcmli əsərləri ilə ün qazandı. Bethoven haqqında daha böyük - altı

cildlik əsər yazdı: "Böyük yaradıcılıq dövrləri". **S.Zweig** (1881-1942) bədii-tarixi dramatiklə dolu portretlər silsiləsi yaratdı ("Jozef Fuşe", "Maria Stuard", "Magellan", "Dikkens", "Stendal", "Erazm Rotterdamlının triumfu və faciəsi", "İnsanlığın parlaq çağı" seriyası). **Andre Maurois** (1885-1967) əsasən bir sıra məşhurların (George Sand, Byron, Dickens, Victor Hugo, Balzac, üç nəsil Dumalar və Disraeli, Şatobrian, Alexander Fleming, Marcel Proust,...) bədii bioqrafiyasını yaratmaqla tanındı. **Irving Stone** (1903-1989) haqqında da eyni sözü demək olar (Vincent van Gogh, Michelangelo, Sigmund Freud, Charles Darwin, Jack London, Henrich Schliemann, Camille Pissarro)...

Azərbaycanda bu janrın ustası **Rafael Hüseynov** (1955). Hüseyn Cavid və Cavidlər, Məhsəti, Müslüm Maqomayev, Həsən bəy Ağayev, Rəfibəylilər,... haqqında silsilədə Məhsətiyə həsr edilmiş kitab birinci növbədə elmi əsərdir. Digərləri tarixi-bədii-sənədli əsərlərdir, onların oxucusu həm inanır, həm həzz ala bilər. R.Hüseynovun gücü eyni zamanda tarixçi, jurnalist və yazıçı işini birləşdirən, bir-birinə qovuşdurma qabiliyyətindədir. Mövzu olaraq seçdiyi şəxsin dövrünü, həyatını, ailə və dostlarını, ictimai mənzərəni öyrənir, tədqiqat aparır. Jurnalist kimi qəhrəmanın şəxsi sənədləri və məktubları, müasirlərinin onun haqqında xatirələri, dövlət sənədləri, qəhrəmanı ilə görüşmüş müəllifin öz xatirələri bir yerə toplanılır, maraqlı materiallarla işləmək sanki meydanı genişləndirir, hərəkət imkanını artırır. Və yazıçı qələmi, faktlara və dilə söykənən bələğət işə düşür. Şəxslə yanaşı onun ətrafının və ümumiyyətlə, dövrün geniş panoramı verilir. Qəhrəmandan əvvəl və sonra baş verənlər, onunla bağlı olanlar hekayəyə cəlb olunur. Musiqçilər haqqında yazıları xüsusi maraqlı doğurur, xüsusi ahəngə malikdir. R. Hüseynovun məqsədi əslində tam tarix yazmaq, bioqrafiya yaratmaq deyil, o, qəhrəmanlarının düşüncə və sənət aləmini, xarakterini açmağa çalışır.

Ümumiyyətlə, memuarlar, xatirələr, məktublar tarixə həyatilik verir, ona "nəzəri" tarixin bacarmadığı insan xarakterləri və aydınlıq gətirir.

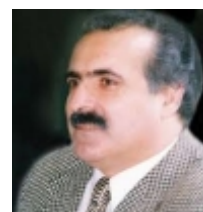
(davam edəcək)

Andre Maurois

Irving Stone

Rafael Huseynov